

УДК 930.23Ант:821.161.1.09«185/189»](045)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/61-1-5>

Владислав ЄГОРОВ,
orcid.org/0000-0002-1373-8173
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичних наук
Київського національного університету будівництва і архітектури
(Київ, Україна) *egorov.1977@email.ua*

В.Б. АНТОНОВИЧ І ПРОБЛЕМА ВПЛИВУ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА УКРАЇНСЬКУ ІНТЕЛІГЕНЦІЮ

В статті досліджується проблема висвітлення відомим українським істориком, джерелознавцем та лідером українофільства другої половини ХІХ ст. В.Б. Антоновичем (1834–1908) впливу російської літератури та культури на українську інтелігенцію. Цей вплив лідер українофільства оцінював як негативний. Перш за все, українському читачу небагато для себе перейняти від літературних творів героями котрих були князі та заможні прошарки. Він також зазначав, що українському читачу не потрібні психологічні копирсання в російській літературі, мова котрої була малозрозумілою для українського читача.

Вчений наголошує на шкідливому впливі російської літератури зауважував, що вона аж ніяк не може бути джерелом опанування провідних європейських ідей та вчень, коли українська інтелігенція лише ознайомлюється з відповідними перекладами російською західної літератури, суспільно-політичних вчень. Тому, нагальною потребою для української інтелігенції мало стати опанування західноєвропейських мов для ознайомлення з літературними та науковими здобутками Європи в оригіналі, а не знаходиться під впливом тільки літературних творів перекладених російською.

Такі оцінки російської літератури вчений пов'язував також з скептичною оцінкою російської інтелігенції, котра перейнята дріб'язком, та відразою до інтелектуальної роботи.

Для підтвердження своєї позиції, а також виступаючи проти закликів з боку російського мовознавця О.М. Пупіна до галичан знайомитися з російською літературою, В.Б. Антонович скористався оцінкою публіциста Помпейо Генера (Женера), котрий розібрав зміст найостанніших здобутків російської літератури у 1880-х рр. Л.М. Толстого та Ф.М. Достоевського в деяких творах котрих головними героями є злочинці та пропагувала відсутність сенсу у будь-якій активній діяльності людини, доля котрої передвизначена.

В статті вказано, що ця оцінка зустріла зауваження з боку відомого громадського діяча українства – М.П. Драгоманова, котрий, визнаючи хиби російської літератури, вважав, що принаймні серед слов'янських літератур цього часу російська література істотно вирізнялася.

В статті наголошується, що оцінки В.Б. Антоновича ролі та впливу російської літератури на українство, слід розглядати у зв'язку з його громадсько-політичною діяльністю поза Російською імперією, котра була пов'язана з бажанням окреслити та закріпити окремішність українського народу та його культури від російського, що цей же період вчений намагався здійснити видавши на Галичині статтю «Три національні типи народні», котрою хотів відкинути зазіхання польського та російського табору на свій вплив в українських землях.

Ключові слова: В.Б. Антонович, Помпейо Генер, М.П. Драгоманов, українська інтелігенція, українська література, українофілія, українська мова, західно-європейська література.

Vladyslav EGOROV,
orcid.org/0000-0002-1373-8173
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Political Science
Kyiv National University of Construction and Architecture
(Kyiv, Ukraine) *egorov.1977@email.ua*

V.B. ANTONOVICH AND THE PROBLEM OF THE RUSSIAN LITERATURE INFLUENCE ON UKRAINIAN INTELLIGENTSIA

The article explores the problem of the famous Ukrainian historian, source scholar and leader of Ukrainophilia of the second half of the XIX century. V.B. Antonovich (1834-1908) coverage of the russian literature and culture on the Ukrainian intelligentsia influence. V.B. Antonovich assessed this influence as negative.

V.B. Antonovich noted that the Ukrainian reader could little to learn from literary russian works, with the princes and wealthy strata. He also noted that the Ukrainian reader did not need psychological digging in russian literature, which language was incomprehensible for him.

Emphasizing the russian literature harmful effects, the scientist noted that it could by no means be a source of mastering the leading European ideas and teachings if Ukrainian intelligentsia only gets acquainted with the western literature and socio-political teachings relevant translations into russian.

Therefore, in V.B. Antonovich's understanding the urgent need for the Ukrainian intelligentsia in the second half of XIX century was to master Western European languages to get acquainted with the literary Europe scientific achievements in their original languages. In these conditions Ukrainian intelligentsia could not be influenced only by russian literary Europe scientific works translation's.

The scientist also associated such assessments of russian literature with a skeptical assessment of the russian intelligentsia imbued with pettiness, and the intellectual work aversion.

Opposing to russian linguist A.M. Pipin's calls to get acquainted with russian literature V.B. Antonovich used the publicist Pompeo Gener's assessment to confirm his position. This publicist analyzed the the latest achievements of Russian literature in the 1880s. L. Tolstoy and F. Dostoevsky works content. Their main characters were criminals, these works content promoted the lack of meaning in the any person's activity whose fate is pre-destined.

The article states that V.B. Antonovich's assessment met with comments from a well-known public figure of the Ukrainian community – M.P. Dragomanov, who, recognized the the russian literature shortcomings, simultaneously believed the russian literature differed the slavic literatures of this time significantly.

The article notes the V.B. Antonovich's assessment of the role and influence of russian literature on Ukrainianism which should be considered in connection with his socio-political activities outside the Russian Empire, associating with the desire to outline and consolidate the Ukrainian people culture separateness from the russian one. The scientist tried to carry out at the same period by publishing in Halychyna the article "Three national types of folk", rejecting the polish and russian camps on the Ukrainian lands influence encroachment.

Key words: V.B. Antonovych, Pompeo Gener, M.P. Drahomanov, Ukrainian intelligentsia, Ukrainian literature, ukrainophiles, Ukrainian language, Western European literature.

Постановка проблеми У спадщині та діяльності знаного лідера українофільського руху другої половини XIX ст. професора Київського Університету Св. Володимира В.Б.Антоновича (1834–1908), постать якого привертала увагу сучасників, значна увага була прикута до проблеми висвітлення вченим впливу російської літератури та культури, цивілізації, й зокрема російської літератури другої половини на XIX ст. на українську інтелігенцію. У творчій спадщині та листуванні вченого цей вплив оцінювався як негативний. Отже існує потреба висвітлення змісту вказаної оцінки вченим російської культури, його аргументів на користь цього ставлення та системи обґрунтувань його переконання в цьому, засобів, котрі він використовував для доведення своєї думки. Важливим, також є ставлення сучасників, зокрема представниками українофільства, до запропонованої В.Б. Антоновичем оцінки російської культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що проблема ставлення В.Б. Антоновича до російської культури, була окреслена в розгляді концепцій В.Б. Антоновича М.С. Грушевським. Він підкреслював, що В.Б. Антонович, дивувався про те, що може взяти український читач цих творів (російської літератури) де самі князі та графи, або багатії. Він вважав, що нікому не було потрібним психологічне копірвання в творах російської літератури, мова котрої для українського читача не зрозуміла. На думку В.Б. Антоновича, великоруська народна стихія виявлялася та лякала своєю грубою, жорстокою, непохитною силою, культом автори-

тету, та безоглядним насильством (Грушевський, 1928: 120–121). За спогадами сучасників, вчений звертав увагу на великий вплив російської літератури й тому казав про його шкідливість, вказуючи на необхідність вивчення іноземних мов для того, щоб українська інтелігенція брала провідні ідеї одразу звідси, а не через російську літературу (Ульяновський, 1995: 37).

Дослідники також звертали увагу й на уявлення В.Б. Антоновича про майбутнє слов'янства, котре хоч могло жити у складі федерації але при обов'язковому відмежуванні від Російської імперії та Польщі (Ульяновський, 1995: 36).

У сучасних дослідженнях спадщини вченого також звертається увага на ту обставину, що в полеміці щодо можливого мовного сепаратизму на Галичині В.Б. Антонович наголошував що російська література й мова тут ніколи не були поширеними. Увагу дослідників привертала негативна оцінка вченим впливу російської літератури на українську інтелігенцію, висловлені у спілкуванні з М.П. Драгомановим, котрий звертав увагу на послаблення москвофільства на Галичині. Дослідники звертали увагу й загалом на скептичне ставлення В.Б. Антоновича до російської цивілізаційної спадщини, отже й російської літератури (Райківський, 2016: 75, 80; Гирич, 1996: 33; Гірич, 2008: 59–62).

Отже, в дослідженнях спадщини вченого вже неодноразово висвітлювалось проблема ставлення керівника українофільського руху другої половини XIX ст. до російської культури, зокрема до літератури, особливо з точки їх впливу на укра-

їнську інтелігенцію. Загально визнаним є та обставина, що ставлення В.Б. Антоновича до впливу російської культури було негативним. Водночас, ці висновки були сформульовані на підставі спогадів сучасників та епістолярної спадщини вченого.

Істотним доповненням до висновків зроблених на підставі спогадів та листування вченого є, на наш погляд, є, також, яскрава публіцистична спадщина вченого, де В.Б. Антонович ухилився від розкриття свого авторства.

Завданням статті є залучення до висновків зроблених на підставі листування та спогадів про вченого, його публіцистичних виступів, в котрих він засновувався переважно на висновках європейських авторів. Прикладами такої спадщини є виданий у 1889 р. в галицькій пресі переказ статті П. Генера, де автор назвав себе «Туристом», а також відома стаття В.Б. Антоновича «**Три національні типи народні**», котра викликала критику відомого лідера українофільства М.П. Драгоманова (Антонович, 2017: 171–190)

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що В.Б. Антонович в листуванні та особистих коментарях ще у 1880-х рр. вкрай скептично оцінював роль і значення російської інтелігенції. Так, у листі до М.П. Драгоманова від 08.09.1885 він вказував, що вона перейнята мішурою, у неї присутня відраза до інтелектуальної роботи, бюрократизм від предків – від неї нічого очікувати, оскільки вона звикла змінювати ідеї як одяг, вичулась від самостійного вибору ідей. Він запитував про те яким може бути вплив розпутної російської літератури на українську інтелігенцію (Син України, 1997: 113–114). Дослідники також звернули увагу й на іншу характеристику російської інтелігенції сформульовану тоді В.Б. Антоновичем, котрий підкреслив наявність у неї «атавістичного спадку», зумовленого соціальним походженням від попів, поміщиків, котрий перешкоджав її політичному мисленню (Ясь, 2014).

Варто зазначити, що таке ставлення В.Б. Антоновича до російської літератури та культури не отримало підтримки у відомих провідників українофільства. Так, зокрема, М.П. Драгоманов, визнаючи хиби російської літератури визнавав, що російська література вирізнялась на той час з слов'янських, була близькою до європейської (Кіраль, 2016: 8–010).

У листі від 10.09.1885 р. М.П. Драгоманов також погоджувався з думкою про негативний вплив російської літератури на українську, але й зазначив що ті хто її найбільше критикували були найменше обізнані з європейською літературою (Син України, 1997: 115–116).

Загалом В.Б. Антонович, залишився прихильником своїх переконань з приводу цієї проблеми. Так, за декілька років після дискусії з М.П. Драгомановим він, зважаючи на своє високе становище як заслуженого професора Київського Університету Св. Володимира, виступив під псевдонімом «Турист» в Галицькій пресі. Саме тут він розвинув думку про значення та вплив російської літератури, залучивши для підтвердження своєї точки зору виступ літературознавця Помпейо Генера (Женера). Цей виступ під назвою «**Лист подорожнього**» містив докладний аналіз найбільш відомих російських письменників другої половини XIX ст. (Антонович, 1932: 229).

В.Б. Антонович пояснив свій виступ (переказ статті Генера) тим, що за рік до цього російський мовознавець О.М. Пипін радив братися русинам Галичини за опанування російської літератури як взірця високих творів мистецтва і закидав, що не знають російської мови. Саме зважаючи на цю обставину В.Б. Антонович звернувся до неупередженої оцінки стану і значення російської літератури другої половини XIX ст.

У викладі оцінок П. Генера, В.Б. Антонович наголосив, що Генер був автором книги «Смерть і Чорт». Ця робота розглядала явище міркування про те, що буде після смерті де автор оцінював це міркування як нігілістичний прояв мозку людини. Водночас, Генер засновується на цій оцінці в своїй роботі розібрав уявлення народів про потойбічне життя і темні сили.

Водночас, В.Б. Антоновича звісно більше цікавила праця Генера про російське письменство, опублікована у мадридській газеті «El Liberal» за 3 і 13 листопада 1888 р. Генер для оцінки російської літератури використав французькі переклади творів Л.М. Толстого і Ф.М. Достоєвського з котрими в основному й був ознайомлений. Отже, на думку П. Генера жоден з цих авторів не геніальний та не першорядний. Вічні ж елементи в творах російських авторів, на думку Генера, запозичені в літературу з західного світу. Так, у «Ідіоті» Ф.М. Достоєвського Генер бачив вплив «Дон – Кіхота». На його думку, успіх російської літератури серед французів був спричинений тим, що вони з політичною метою шукали прихильності Росії. Також, таке ставлення стало можливим завдяки пропаганді російських нігілістів у Парижі.

Також, П. Генер у викладі В.Б. Антоновича, зазначав, що російські письменники не дбають про ширення ідей, а тільки про характери своїх героїв.

Сучасну ж російську літературу Генер взагалі вважав і варварською і початковою (примітивною). На його думку, в цій літературі відбивається

хижість і грубість народу в побуті й витонченість та сентиментальність, скептицизм та запеклість народу розпусного (Антонович, 1932: 229).

В.Б. Антонович також звернув увагу й на характеристики надані Генером героям російської літератури. Вони – вульгарні, чудні, поламані та хворобливі істоти. Героями літератури є злочинці. Водночас, описи включені до текстів Л.М. Толстого та Ф.М. Достоевського засновані на обмеженому досвіді. Важливою рисою цих творів також була протилежність героїв російської літератури цього часу до активного героя західних творів. В російських творах головний герой тотожний герою «Обломова». Тому, обломівське ледарство та забобонний страх- характерні риси цієї літератури (Антонович, 1932: 229–230).

В огляді Генера було звернено увагу на ту обставину, що російську літературу хочуть видати за щось вартісне. Проте, її герої – це взірці млявості, нездатності та непридатності до життя. Як приклад іспанський автор згадав «Щоденник зайвої людини» та «Злочин та покарання», де зображений відомий Раскольников (Антонович, 1932: 230).

Також, в російських романах провідними ідеями є жертва заради жертви, милосердя, або й любов до злодія, а не пригніченого. В цих творах автори поширювали перевагу гріха та злодійства. На думку Генера, монгольська кров, що була в жилах скіфів (як попередників людності Московщини) створила в свідомості авторів цієї літератури цей песимістичний зміст. Це, на думку іспанського автора (з чим й погоджувався В.Б. Антонович), стало причиною того, що російських письменників принадували майстерні описи самогубств, смертей від виселення, важких розчарувань, що справляли гнітюче враження на читача (Антонович, 1932: 231).

В цих творах також пропагувалася думка про безкорисність усякого людського змагання за покращення своє долі. Водночас, в літературі російській є туга і до шкідливого та злодійського, а вогонь кохання зображений як любов меланхолічна, сумна, подібна до описів буддистів. Головна мораль цієї літератури – зобразити, що усе існуюче – мрія та дим, котрі зникнуть без сліду, коли одне явище змінює інше та зникає без сліду. Твори цієї літератури також наповнені доріканнями та нігілізмом.

Ці характеристики П. Генер підводять до висновку, що російський роман – це епопея переполоху та запеклості. Герої цих романів – вищі верстви, котрі розпусні та перейняті німецькими елементами. На переконання П. Генера – народ в середовищі котрого з'явилася така література – напівта-

тарський з візантійськими рисами. На формування його культури вплинули невелика кількість університетів розташованих в містах серед степів. Ці заклади здійснювали освіту на ґрунті запозичених французьких та німецьких наукових ідей. Отже, саме таке середовище могло творити виродливу, хворобливу літературу одночасно й складну й початкову, котра виявляє тільки запеклість, намагаючись об'єднати те, що не можна з'єднати.

Водночас, В.Б. Антонович не оминув також й останню думку автора про користь від російської літератури котру можуть мати народи західного світу. На думку Генера, мешканці цих країн впевнені в своїх силах, радіють з життя та прикладають науку до поліпшення життя. Він, як підкреслив В.Б. Антонович, відповів не на користь російської літератури (Антонович, 1932: 231).

В наступні роки, як згадувала його учениця Софія Єгунова-Щербина, В.Б. Антонович зберігав цю оцінку російської літератури. У 1891 р. він сказав: «Вплив російської культури на українців занадто великий і тому шкідливий. Російська література та мова надто близька до української – це збільшує небезпечність впливу літератури. Коли українці засвоюватимуть загальнолюдські ідеї та вищу культуру з творів західноєвропейської думки чужоземними, більш далекими мовами, то вони не будуть так втрачати свою рідну мову, вони намагатимуться висловлювати ці ідеї своєю мовою й цим сприятимуть її розвитку, а разом і розвиткові рідної літератури та культури». Вчений був переконаний, що молодь має вчитися чужоземних мов, читати багатшу на ідеї західноєвропейську літературу й це буде корисніше для неї, ніж вплив російської літератури (Сюндюков: 2014).

Варто зазначити, що в офіційній дискусії (зміст котрої також був дотичний до вищезначеного виступу) в Російській імперії В.Б. Антонович у зверненні до відомого українофоба, професора Київського Університету Св. Володимира Т.Д. Флоринського у 1899 р. зазначав, що великоруська мова займає головні місця в навчальному процесі. Він використав, запропоновану у 1870-х рр. тезу іншого реакціонера – С.С. Гогоцького про «спільну російську культурну мову» й про наявність потреби у 2–3 річному вивченні великоруської мови для засвоєння великоросійської літературної мови (Багалій, 1927: 25–26). В.Б. Антонович погодився з думкою Т.Д. Флоринського що малоросійська література є підлітературою в Російській імперії, але не сприйняв тезу Т.Д. Флоринського що наявність обласної літератури може підважити політичну могутність Російської імперії (Щербань Т.О., 2004: 150, 171).

Висновки. Отже, в творчій спадщині В.Б. Антоновича було сформульовано критичне ставлення до російської літератури та культури, їх шкідливий вплив на розвиток української інтелігенції, зокрема на Галичині. Варто зазначити, що це ставлення до російського народу та його культури, а також намагання підкреслити національну окремішність українців від великоросів В.Б. Антонович також виклав у скандальній, з точки зору М.П. Драгоманова, статті «Три національні типи народні» що вийшла на Галичині, котра хоч і посилалася на антропологічну інформацію, проте мала су-

пільно-політичне завдання з метою залучення нових послідовників українського національного руху (Харченко, 1995: 447–449; Гірич, 1995: 33–34).

На наш погляд, поміркованість у офіційній дискусії В.Б. Антоновича з представниками Київського університету була спричинена як передбаченням можливих наслідків й поважним статусом В.Б. Антоновича як професора Київського Університету Св. Володимира, котрий забезпечував йому істотні можливості для професійної та громадської діяльності (ДАК, Ф. 16, Оп. 465, Спр. 4752, Арк. 2–16).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В.Б. Лист Подорожнього. *Антонович В. Твори*. К. : Друк. Всеукр. АН, 1932. Т. 1. С. 228–231.
2. Антонович В.Б. Три національні типи народні. *Український історичний журнал*. 2017. № 3. С. 171–190.
3. Багалій Д. І. Автобіографія. 50 літ на стороні української культури. *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності*. К. : [б. в.], 1927. С. 1–146.
4. Богдасина О. М. Роль В. Б. Антоновича у формуванні та поширенні української національної ідеї у Російській імперії. 2018. С. 214–220. URL: /C:/Users/User/Desktop/%D0%B2%D0%B1%D0%B0/13398-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-26364-1-10-20190719%20(1).pdf
5. Гірич І.В. Антонович – будівничий філософських засад нової України. *Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича*. (11–12 грудня 1995 р., м. Київ) : Доповіді та матеріали. К., 1996. Ч. 1. С. 28–35.
6. Гірич І. Володимир Антонович – автор концепту нової України. *Дивослово*. 2008. Березень. Ч. 3 (612), С. 59–62.
7. Грушевський М.С. З соціально-національних концепцій В.Б. Антоновича. *Україна*. 1928. Кн. 5 (30), С. 3–16.
8. Державний архів м. Києва, Ф. 16, Оп. 465, Спр. 4752, 417 арк.
9. Кіраль С.С. Трохим Зіньківський і Михайло Драгоманов: до історії полеміки 90-х рр. XIX ст. про українську мову, літературу та національну ідею. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Літературознавство* / за ред. д. ф. н. М.П. Ткачука. Тернопіль : ТНПУ, 2016. Вип. 45. С. 3–19.
10. Райківський І.Я. Володимир Антонович і Галичина. Галичина, 2016. Ч. 28. С. 73–90.
11. Харченко В. Етнічна антропологія в науковій концепції В.Б. Антоновича. *Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича* (11–12 грудня 1995 р., м. Київ) : Доповіді та матеріали. 1996. Ч. 2. С. 440–455.
12. Син України : Володимир Боніфатійович Антонович у 3 т. Київ : Заповіт, 1997. Т. 2. 447 с.
13. Сюдюков І. Неможливий для схоплення В.Б. Антонович. *День*. 2014. № 2. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/nemozhlyvyu-dlya-skhoplennya-antonovych>
14. Ульяновський В.І. Син України. (Володимир Антонович: громадянин, вчений, людина). *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*. К. : «Либідь», 1995. С. 5–76.
15. Щербань Т.О. Т.Д. Флоринський 1854–1919. К. : Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2004. 200 с.
16. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) : монографія : у 2 ч. К. : НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.

REFERENCES

1. Antonovych V.B. (1932) Lyst Podorozhnoho [Letter of the traveler]. Antonovych V. Tvory. Antonovich V. Works. K. Druk. Vseukr. AN, 1932. T. 1. S.228–231. 407 p. [in Ukrainian].
2. Antonovych V.B. (2017) Try natsionalni typy narodni [Three national types of folk]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal. Ukrainian historical journal*. 2017. № 3. P. 171–190. [in Ukrainian].
3. Bahalii D. I. (1927) Avtobiohrafia. 50 lit na storoni ukrainskoi kultury. [Autobiography. 50 years on the side of Ukrainian culture] Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bahaliiia z nahody simdesiatoi richnytsi zhyttia ta piatdesiatykh rokovyn naukovoi diialnosti. Jubilee collection in honor of Academician Dmitry Ivanovich Bagaliy on the occasion of the seventieth anniversary of life and the fiftieth anniversary of scientific activity. K. : [b. v.], 1927. P. 1–146. [in Ukrainian].
4. Bohdashyna O. M. (2018) Rol V. B. Antonovycha u formuvanni ta poshyrenni ukrainskoi natsio-nalnoi idei u Rosiiskii imperii. [Role of V. B. Antonovich in the formation and dissemination of the Ukrainian national idea in the Russian Empire]. 2018. P. 214–220 URL:/Users/User/Desktop/%D0%B2%D0%B1%D0%B0/13398-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-26364-1-10-20190719%20(1).pdf pp.214-220 [in Ukrainian].

5. Hyrych I. (1996) V. Antonovych – budivnychy filozofskykh zasad novoi Ukrainy. [Antonovych is a builder of the philosophical foundations of the new Ukraine]. Tretia akademiia pamiati profesora Volodymyra Antonovycha (11–12 hrudnia 1995 r., m. Kyiv): Dopovidi ta materialy. The Third Academy of Memory of Professor Volodymyr Antonovych (December 11–12, 1995, m. Kyiv): Reports and materials.] [Ch. 1]. P. 28–35; [in Ukrainian].
6. Hirysh I. (2008) Volodymyr Antonovych –avtor kontseptu novoi Ukrainy. [Volodymyr Antonovych – author of the concept of the new Ukraine] Dyvoslovo. Berezen. Divoslovo. March Ch. 3 (612). P. 59–62[in Ukrainian].
7. Hrushevskiy M.S.(1928) S sotsialno-natsionalnykh kontseptsii V.B. Antonovycha [From socio-national concepts of V.B. Antonovich]. Ukraina. Kn. 5 (30). P. 3–16. [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva, [State Archives of Kyiv], F. 16, Op. 465, Spr. 4752, 417 ark.
9. Kiral S.S. (2016) Trokhym Zinkivskiy i Mykhailo Drahomanov: do istorii polemiky 90-kh rr. XIX st. pro ukrainsku movu, literaturu ta natsionalnu ideiu [Trofim Zinkovsky and Mikhail Drahomanov: to the history of the controversy of the 90s. nineteenth century. about the Ukrainian language, literature and national idea]. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Literaturoznavstvo. Scientific Notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: Literary Studies / za red. d. f. n. M.P. Tkachuka. Ternopil : TNPU. Vyp. 45. P. 3–19 [in Ukrainian].
10. Raikivskiy I. Ya.(2016) Volodymyr Antonovych i Halychyna [Volodymyr Antonovych and Halychyna]. Halychyna. Ch. 28. P. 73–90 [in Ukrainian].
11. Kharchenko V. (1996) Ėtnichna antropolohiia v naukovi kontseptsii V.B. Antonovycha [Ethnic anthropology in the scientific concept of V.B. Antonovych]. Tretia akademiia pamiati profesora Volodymyra Antonovycha (11–12 hrudnia 1995 r., m. Kyiv): Dopovidi ta materialy. The Third Academy of Memory of Professor Volodymyr Antonovych (December 11–12, 1995, m. Kyiv): Reports and materials.] [Ch.2]. K. P. 440–455 [in Ukrainian].
12. Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych : [Son of Ukraine: Volodymyr Bonifatiyovych Antonovych] [u 3 t.] (1997) / [uporiad. : V. Korotkyi, V. Ulianovskiy]. Kyiv : Zapovit. T. 2 . 447 p. [in Ukrainian].
13. Siundiukov I.(2014) “Nemozhlyvyi dlia skhoplennia V.B.Antonovych» [“Impossible to grasp V.B. Antonovich”] Den. № 2 URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/nemozhlyvyy-dlya-skhoplennya-antonovych> [in Ukrainian].
14. Ulianovskiy V.I.(1995)Syn Ukrainy. (Volodymyr Antonovych: hromadianyn, vchenyi, liudyna) [Son of Ukraine. (Volodymyr Antonovych: citizen, scientist, man) Antonovych V. B. Moia spovid: *Iybrani istorychni ta publitsystychni tvory My confession: Selected historical and journalistic works.*] Upor. O. Todiichuk, V. Ulianovskiy. Vst. st. ta komentari V. Ulianovskoho. K. : Lybid. P. 5–76 [in Ukrainian].
15. Shcherban T.O. (2004) T.D. Florynskyi 1854-1919 [T.D. Florinsky]. K.: In-t skhodoznavstva im. A. Krymskoho NAN Ukrainy. K.: Institute of Oriental Studies. A. Krymsky NAS of Ukraine, 2004. 200 p.
16. Yas O. (2014) Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.): Monohrafiia: [Historian and style. Prominent figures of Ukrainian historiography in the light of cultural epochs (early XIX – 80s of the XX century): Monograph] U 2 ch. / za red. V. A. Smoliia. K.: NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy, Ch. 1. 587 pp.[in Ukrainian].